

Balogh Endre:

Tükörképünk a nyelvben él

Kombinatorika a koraújkori német poétikák invencióelméletében, különös tekintettel Georg Philipp Harsdörffer poetológiai írásaira

„Miféle új médiumokat találtak fel abból a célból, hogy a német poézia ne-hézkességén könnyítsenek?

Egy sor német költői lexikont, aerariumot, daedalost. Költészeti tölcsért, rímregisztert stb. hoztak létre ebből a célból.”*

(Reimmann: *Versuch einer Anleitung*... Des 2. Buchs Sectio III., 445. o.)

„[Harsdörffer] leginkább éppen azoknál tartja elengedhetetlennek a szelle-met és az érdeklődést, akiknek szükségük van a tölcsérre...”

(Morhof: *Unterricht*... 479. o.)

Bevezető

Dolgozatomban nem a teljes koraújkori német poétikai hagyományt vizsgálom. A hangsúlyt a poétikák matematizáló tudományos környezetére helyeztem (lullizmus, kriptográfia, kabbala és maga a matematika).

Georg Philipp Harsdörffer az invenció helyeit következőképpen definiálja: „A találást a szóból, vagy azon dolgokból, amelyeket tárgyalunk, vagy ezek körülményeiből, vagy a hozzájuk tartozó hasonlatokból vezethetjük le.”¹

Az invenció kapcsán leginkább a nyelvi módszereket taglalja², márpedig ezek vannak leginkább kitéve a permutatív eljárásoknak. Ez a koraújkori „nyelvi fordulat” a kutatásokban mindeddig nem kapott túl nagy szerepet, mégis kiemelhetők például Joachim Dyck retorikai kutatásai.³ Ulrich Ernst a költészettel kapcsolatban beszél a lullista és a kabbalisztikus hagyományról.⁴ A német poétikai recepció azonban mindeddig nem dolgozta fel mara-

---

* Ahol nem jelöltem meg fordítót, a német szöveget magam ültettem át magyarra – B. E.

¹ Harsdörffer, Georg Philipp: *Poetischer Trichter* [...]. Endter, Nürnberg, 1648-1653, I. Stund § 15, 10. o.

² Sieveke, Franz Günther: *Topik im Dienst poetischer Erfindung. Zum Verhältnis rhetorischer Konstanten und ihrer Funktionsbedingten Auswahl oder Erweiterung. (Omeis – Richter – Harsdörffer)*. in: *Jahrbuch für Internationale Germanistik VIII/2* 1976; 17-48. o., 45. o.

³ Dyck, Joachim: *Ticht-Kunst. Deutsche Barockpoetik und rhetorische Tradition*. Max Gehlen, Bad Homburg - Zürich, 1966

⁴ Ernst, Ulrich: *Permutation als Prinzip in der Lyrik*, in: *Poetica*, 1992/3-4, 225-269. o.

déktalanul ezt a permutatív tendenciát – ezért e dolgozat egyben „katalógusként” is felfogható, egyfajta „kincseskamraként”, vagy florilégiumként is olvasható.

Legvégül olyan „költészeti gépekről” esik majd szó, amelyek a költő teremtmény szerepére utalnak, s a „kulcs”, a clavis fellelésétől, amely a teremtés tiszta képét adja, a sor meglepő módon csaknem a végtelen szöveg előállításáig, a világ szöveggé alakításáig vezet. Olyan fordulatnak lehetünk tanúi, amelynek a végén kalkulus használatán alapuló módszerek segítségével kevés adat bevitele után létrehozhatunk egy szöveget. „A kalkulus használatának fogása a következőben áll: a problémát egy mesterséges nyelv segítségével úgy fejezzük ki, hogy a problémamegoldás lépései szimbolikus kifejezések transzformációként jelennek meg. Ez a szukceszív transzformáció mindeközben csak a szimbolizmusok szintaktikai alakzatára korlátozódik, s nem arra, amit a szimbólumok jelentenek, ami helyett «állnak»”.⁵ Bár Sybille Krämer ezen állítását a koraújkori matematika újításaival kapcsolatban fogalmazza meg, ugyanez érvényes a „szövegelőállító gépekre” is, mivel ezek esetében sem arra kell figyelni, hogy mit akarunk megírni, hanem arra, hogy a módszert helyesen alkalmazzuk.

A poétikákkal kapcsolatban álló matematizáló tudományok

A lullista logika

A nyelv és a dolgok rendszerszerű elgondolásával, valamint a koraújkori topikus jellegével függ össze valószínűleg Raimundus Lullus⁶ munkáinak a nagy mértékű megbecsülése. Lullus kevés eleme olyan kombinatorikus rendszert eredményez, amelynek segítségével a teljes világ megismerhetővé, kitalálhatóvá és megjegyezhetővé válik. A 'Figura A'-ban (1. ábra) található a kilenc abszolút princípium, ezek egyszerre az isteni dignitások is (Bonitas, Magnitudo, Duratio, Potestas, Sapientia, Voluntas, Virtus, Veritas és Gloria); a 'Figura T'-ben (2. ábra) találhatók a relációs predikátumok (Differentia, Concordantia, Contrarietas, Principium, Medium, Finis, Maioritas, Aequalitas und Minoritas); a szubjektumok a lét különböző fokai (Deus, Angelus, Coelum, Homo, Imaginatio, Sensitiva, Vegetativa, Elementativa und Instrumentativa), ehhez jön még a kilenc kérdés (Utrum,

---

⁵ Krämer, Sybille: *Berechenbare Vernunft: Kalkül und Rationalismus im 17. Jahrhundert*. de Gruyter, Berlin – New York 1991, 11. o.

⁶ Vö.: Láng Benedek: *Kísérlet a 'scientia universalis' létrehozására a 14. századi Katalóniából*. in: Hommages à Kulin Katalin. Palimpszeszt Kulturális Alapítvány, Budapest 1997 (=Palimpszeszt könyvek Nr. 1); 107-140. o.

Quid, De quo, Quare, Quantum, Quale, Quando, Vbi, Quomodo et Cum quo).⁷ Harsdörffer a *Gesprächspiel*ében róluk és kombinációikról (3. ábra) következőképpen fogalmaz: „Lullus nagy művészete lehetővé teszi, hogy minden dologról beszélhessünk, ítélezhessünk, és, hogy kérdéseket tehesünk fel, találhassunk ki.”⁸

Raimundus Lullus koraújkori öröksége⁹ jelentősnek mutatkozik a német poétikákban is. Filozófiáját elsősorban Johann Heinrich Alsted¹⁰ dolgozta fel, legkorábban első művében, a *Clavis artes Lullianae*ban, amely Zetzernél, ugyanannál a stráßburgi kiadónál jelent meg, amely 1598-ban Lullus összkiadását is kiadta. Már a kortárs recenzió is Alstedet tekintette az egyik legnagyobb Lullus-magyarázónak: „Ezek éppenséggel Raimundus Lullus terminusai, amelyeket egyébként a dolgokra alkalmaz, és Alsted, valamint Pacius egyaránt világosan leírtak.”¹¹ Lullus másik híres koraújkori feldolgozója a jezsuita Athanasius Kircher volt.¹² A kortárs német tudományos élet képviselői nem mindannyian olvashatták eredeti kiadásban Lullus műveit, sokak Alstedtől, Kircher *Ars magna sciendi* (1699) című könyvéből, vagy éppen Harsdörffer *Erquickstunden*jéből,¹³ netán *Gesprächspiel*éből értesültek róla. Így ismerte meg a költő Quirinus Kuhlmann (aki egy 19 kötetes enciklopédikus mű tervét is kidolgozta), és Leibniz is.

Harsdörffer a lulluszi arsról legrészletesebben a *Gesprächspiel*ében ír, mégpedig rögtön a megismerés különböző módszereiről szóló rész (CCII)

---

⁷ Bövebben: Láng, 113 ff. és Schmidt-Biggemann, Wilhelm: *Topica universalis. Eine Modellgeschichte humanistischer und barocker Wissenschaft*. Felix Meiner Verlag, Hamburg 1983 110 ff.

⁸ Harsdörffer, Georg Philipp: *Frauenzimmer Gesprächspiele*. 8 kötet, Endter, Nürnberg, 164-1649, CCIII/1. 13. o.

⁹ Lullus, Raimundus: *Opera*. Zetzner, Straßburg, 1598

¹⁰ Bövebben: Schmidt-Biggemann, valamint Szentpéteri, Márton: *Kombinatorikus technopaegiumok*, in: Iskolakultúra, 1996/5 32-43. o.

¹¹ Richter, Daniel: *Thesaurus oratorius novus. Oder Ein neuer Vorschlag / wie man zu der Rednerkunst / nach dem Ingenio dieses Seculi, gelangen / und zugleich eine Rede auß unzehlich viel Arten verändern könne*. Nürnberg / In Verlegung Michael Endters / Jm Jahr 1660; 16. o., idézve Sieveke nyomán.

¹² V.ö.: Leinkauf, Thomas: *Mundus Combinatus. Studien zur Struktur der barocken Universalwissenschaft am Beispiel Athanasius Kirchers SJ (1602-1680)*. Berlin 1993

¹³ Harsdörffer, Georg Philipp: *Deliciae mathematicae et physicae. Mathematische und philosophische Erquickstunden*. Endter, Nürnberg, 1651-1653 (Az 1. kötetet Daniel Schwenter, a másodikat és harmadikat Harsdörffer jegyzi: I. *Delitiae physico-mathematicae* von M. Daniel Schwenter - Nürnberg MDCLI; *Deliciae mathematicae et physicae. Der mathematischen und philosophischen Erquickstunden zweyter Theil*. – Nürnberg 1651 *Deliciae philosophicae und mathematicae. Der philosophischen und mathematischen Erquickstunden dritter Theil*. Nürnberg MDCLIII).

után, és a költészet előtt, Reymund Lullus címmel (CCIII). A CCII. fejezet élén Reymund a következőt szögezi le (Harsdörffer Lullus iránti tiszteletét az is jelzi, hogy a „Társalkodójátékok” egyik szereplőjét magát is Reymundnak hívják): „Mielőtt az úgynevezett *költészet*ről beszélgetnénk, egy pillanatra meg kell állnunk, hogy röviden a *módszerről* és a megkülönböztetésről is megemlékezzünk; ezáltal ugyanis felnyílik a szemünk, és mindennemű invenció áttekintésére lehetőségünk lesz.” (*Gesprächspiele*, CCII/1, 8. o.) A módszer Harsdörffernél az invenció és minden tudomány alapját képezi. Többek közt szó esik a deduktív és az induktív módszerről (Bacon elmélete), de a világmagyarázat kabbalista metódusáról is. Könyvében ezeket követi a Lullizmus fejezete.

A CCIII. „társalkodójáték” után Vespasian a következőket állapítja meg: „E művészet magyarázatához hosszú szóbeli tanítás szükségeltetik. Megéri a fáradságot, hiszen lehetővé teszi, hogy az imént említett költészetről és bármi más dologról gondolkodjunk” (*Gesprächspiele* CCII./5, 16. o.).

Harsdörffer a Lullusról szóló fejezetben csak az abszolút princípiumokat, a relációs predikátumokat és a kérdéseket írja le német nyelven, valamint mutatja be táblázatban (4. ábra). Ezt követően a kombinatorikus módszert tárgyalja, amely szerint fogalmakat jelölő betűkkel végezhetünk műveleteket. (Ez is hasonlít a fent idézett kalkulus-felfogáshoz.)

Daniel Georg Morhof (Andreas Tscherning tanítványa) Lullus invenciótanát a *Polyhistor...*¹⁴ című átfogó igénnyel készült enciklopédikus művében külön fejezetben taglalja: *De arte Lulliana similibusque inventis* (Lib. II. Cap. V. 350-366. o.). Ellentmondásosan fogalmaz Morhof Lullusról az *Unterrichtben*,¹⁵ amelyben az arisztotelészi logika egyik riválisát látja benne: „Ezeket a művészeteket a megfelelő módon kezelem, és jól tudom, hogy általában miképp vélekednek Lullusról. Azt gondolom azonban, hogy bizonyos tekintetben hasznos lehet, mégpedig azután, hogy az igaz beszéd és költészet alapjait lefektettük. Hiszen az invencióban a természetből is ki lehet indulni, és ha a dolgok bizonyos rendjéből indulunk ki, gondolatainkat – amelyeknek a természettel való analógia kell legyen sajátjuk –, könnyedén eszerint építhetjük fel. Mindegy azonban, hogy erre a lulluszi művészetet vagy a tíz predikátumot¹⁶ használom.” (*Unterricht*, 541. o.)

Lullus tanításának Morhof szerint tehát a költészet és beszédek megfogalmazásában hasznát vehetjük. Ez a logika topikus áértelmezéséből adódhat,

---

¹⁴ Morhof, Daniel Georg: *Polyhistor literarius, philosophicus et practicus*. Lubecae, Sumtibus Petri Boeckmanni MDCCXLVII

¹⁵ Morhof, Daniel Georg: *Unterricht von der Teutschen Sprache und Poesie / Deren Ursprung / Fortgang und Lehrsätzen [...]*. Gedruckt und verlegt durch Joachim Reumann, Kiel 1682; valamint: Lübeck 1700

¹⁶ Arisztotelész nyomán.

amikor a logika rendszerét deduktív topikaként fogjuk fel. Morhof azonban más véleményen van, mint Harsdörffer, aki a tudományokat a lulluszi művészetek alkalmazásával megalapozhatónak tartja. A lulluszi filozófia lehetővé teszi, hogy a dolgokat és az élőlényeket olyan hierarchikus rendben lássuk, amelynek tagjai nem pusztán a hierarchikus rend részei, hanem egyszerre egymással is kapcsolatban állnak. „A harmónia szalagja a lények hierarchiájának tetejétől a legalsóbb fokig vezet. Ugyanis a dolgok egy mindent átfogó viszonyban állnak egymással, és ezt a kapcsolatot Homérosz nyomán sokan a világ aranyláncának, vagy Vénusz övének, vagy a természet szalagjának nevezik: vagy a dolgok közös jelképének.”¹⁷

A koraujkorban véleményem szerint Lullus logikájában és filozófiájában a legfontosabb mégis a kombinatorikus elv. Erről ugyanis kijelenthető, hogy a legkülönbözőbb területeken aktualizálták, alkalmazták. Ez az elv a tudományok megalapozásában is szerepet kap. Kör alakú „figurái” (1-3. ábra) többek közt Harsdörffer gondolkodótárcsájában és az Alsóausztriában található lilienfeldi cisztercitakolostorban 1649-ben készített szövegtáblán¹⁸ jelennek meg újra.

A kabbala szerepe a poétikák kombinatorikus jellegének kialakulásában

Kabbala alatt dolgozatomban – a Scholem-féle iskola szerint – a zsidó exegétika reneszánszban kialakult formáját értem: „A kabbala a történeti és filológiai szempontok szerinti kutatás alapján többnyire a reneszánsz kor keresztény hebraistáinak teljesítménye. Gerschom Scholem a kabbala-kutatásnak megfelelően a kezdetet Johannes Reuchlinnek tulajdonítja, mégpedig *De arte cabalistica* (1517) című írásának. Reuchlin Pico della Mirandolával, Egidio da Viterboval, Paulus Riciusszal és Petrus Galatinusszal létrehozta a koraujkori keresztény tudás alapjául szolgáló latin kabbalát.”¹⁹

A koraujkorban elsősorban nem a zsidó könyveket, hanem ezek keresztény átdolgozóit idézik. Céljuk hasonlít a Harsdörffer által az *Ars Apophthegmatica*, című könyvében megfogalmazottakhoz: „Nem arról szeretnék beszélni, hogy Ádám minden állatot a tulajdonsága szerint nevezett el. [...] Nem azt szeretném taglalni, hogy a nevek a dolgok tulajdonságain, avagy a népek önkényén alapulnak, amint erről Platón a *Kratüloszban* ír, és Gellionál vagy a *Philosophische Erquickstundenben* olvasható. Azt emlí-

---

¹⁷ Lullus, Raimundus: *Rhetorica* 1598, Zetzner, Straßburg, 199. o.

¹⁸ Vö.: Ernst, i.m. 243. o.

¹⁹ Kilcher, Andreas B.: *Die Sprachtheorie der Kabbala als ästhetisches Paradigma. Die Konstruktion einer ästhetischen Kabbala seit der Frühen Neuzeit*. Metzler, Stuttgart – Weimar 1998, 16. o.

tem meg, hogy a Szentírásban nem található olyan név, amely különleges jelentéssel ne bírna. ...

Animal

Divinum

Angelicum,

Mortale”²⁰

A poétika és a kabbala közti egyértelmű kapcsolatot állapítja meg a *Das ABC...* című könyv anonim szerzője: „§. 332. A betűkkel való egy másikalusus poëticus a kabbalával, avagy az úgynevezett paragrammatával vette kezdetét. A kitalálója állítólag az ismert számológépmester Michael Stiefel volt, akit mások is követtek. Különösen Abraham Schönwald 1572-ben. Ugyanígy Johan. Hornejus²¹, egy heilbronni orvos.”²²

A lullizmus hagyománya tovább erősödött azáltal, hogy Lullus módszere könnyedén kapcsolatba hozható a kabbalista betűcserékkel, valamint amiatt is, hogy a Zetzner-féle kiadásban – amelyet az 1620-as években háromszor is megjelentetnek – szerepel egy *De Auditu Cabbalistico* című, Lullusnak tulajdonított²³ könyv is. Ehhez az ál-Lullus-műhöz olyan nagy tekintélyű tudósok írtak kommentárt, mint Giordano Bruno és Agrippa von Nettesheim. E szöveg megjelenése után a kabbalát, ami Itáliában a neoplatonikus diszkurzus része volt, német területeken is hamar megismerték. Különösen nagy szerepe volt a kabbala és Lullus összekapcsolásában Alsted *Clavis artis Lullianae* (1609) és *Encyclopaedia* (1630) című munkáinak is. Mint Kilcher írja: „Alsted továbbvezeti érvelését, válaszként azok számára, akik azt rótták fel, hogy Lullusnak a régi betűkombinatorika hagyományát a »per literarum miras concamerationes & revolutiones atque involutiones« módszert mint »omnium aptissimus«-t veszi védelmébe.”²⁴ Ennél is továbbmegy, amikor a kabbalára még egyszer mint az «Alphabetaria revolutiones Lullii»-ra utal: Amennyire Lullus matematikus és kabbalista volt, módszere ugyanannyira matematikai és kabbalista, mivel

---

²⁰ Harsdörffer, Georg Philipp: *Ars Apophtegmatica, Das ist: Kunsquellen Denkwürdiger Lehrsprüche und Ergötzlicher Hofreden* [...]. Nürnberg / in Verlegung Wolfgangs deß Jüng. und Joh. Andreae Endtern / 1665; Quirinus Pegeus álnévvel. Vorrede. Die II. Kunstquelle der Wortforschung, 7. o. (A notarikon elve alapján a szavak kezdőbetűjének függőleges összeolvasása során ADAM nevét kapjuk.)

²¹ Ez utóbbi lehet a Harsdörffer által említett Johann Hornerus is (Lásd később).

²² Anonym: *Das ABC cum notis variorum. Herausgegeben von einem / Dessen Nahmen im A:B:C: stehet*. Bde. 1-2. – Leipzig und Dreßden zu finden bey Johann Christoph Mieth und Johann Christoph Zimmermann: 1695; ismert egy másik kiadás is 1703-ból, 181. o.

²³ „A traktátus valószínűleg Pieter Mainarditól származik, és először 1518-ban adták ki Velencében.” Schmidt-Biggemann, 159. o., 8. lábjegyzet.

²⁴ Kilcher, 274 lábjegyzet: Alsted, *Clavis artis lullianae*, 21. o. Vö.: Szentpéter, 33. o.

köröket használ». ²⁵ Alsted tehát a lulluszi kombinatorika kabbalista eredetének tézisével alapozza meg, hogy az kombinatorikusan használja a betűket, mégpedig a rotáció technika alapján. ²⁶

Ma is vitatott, hogy vajon Lullus kombinációs művészete kitalálásakor ismerte-e a kabbalista hagyományt, hogy felhasználta-e ennek szövegeit. Bár nagy a hasonlóság, és Lullus ugyanabban az időben élt az ibériai félsziget északkeleti részén, amikor Abraham Abulafia, biztos ismereteknek nem vagyunk birtokában. ²⁷

Az a kabbalista hagyomány, amely a koraújkori poétikákban nagy szerepet játszik, a gemátria, notarikon és temura Abraham Abulafia által, a Sefer Jecirah alapján kidolgozott módszere. ²⁸ E három kabbalista szövegértelmezési módszer kezdőbetűit összeolvasva a 'ginnat' (=kert) szót kapjuk, amit könnyű megjegyezni, és az interpretáció híres triászává válhatott: „A gimmel (â) betű a gemátriára, a nun (ð) a notarikonra, a tav (ú) a temurára utal. Ez az akronímia leginkább Abulafia legfontosabb tanítványainak korai írásai alapján vált ismertté, Josef Gikatilla *Ginnat Egos* («A dió kertje») című munkája nyomán. A gemátria, legalábbis Abulafia magyarázata alapján a betűknek mint számoknak a numerológiai értelmezése azzal a céllal, hogy az egyes szavak és kifejezések közti rejtett összefüggések kiderülhessenek. A notarikon a „gyorsírás” eljárása, üzenetek sifírozása, rövidítések létrehozása, stb. és megfordítva, a desifírozás és egy szó betűinek mint más szavak kezdőbetűinek értelmezése. A temurah a héber ábécé 22 betűjének progresszív, potenciálisan végtelen kombinációja és permutációja: «Ez a gemátria (àéøèîéâ), a notarikon (î÷éøèâð) és a permutációk (îéôðîéú), szubsztitúciók (úâøâîú), valamint a permutációk permutációjának, a permutációk permutációjának a permutációjának az útja, egészen a tíz permutációig. És ha itt befejezzük, akkor ez csak az emberi elme gyengesége miatt van, mivel potenciálisan végtelen a permutáció. [Scheva netivoth, 4. o.]» ²⁹

²⁵ Kilcher i. m., 275. lábjegyzet

²⁶ Kilcher i. m., 167. o.

²⁷ Vö.: Kilcher i. m., 153. o., különösen 222. lábjegyzet

²⁸ A kabbalarecepció egy másik fajtáját Harsdörffer a *Gesprächspile* már említett, módszerrel szóló fejezetében is megismerhetjük: „A kabbalisták a tant a világgal kezdik, amelyet fővilágnak neveznek, mivel itt találhatók az angyalok és az égi szellemek, ezt követi náluk az a világ, amelyet az emberi ész felfogni képes, aztán, harmadikként az elemek világa következik. Úgy is nevezhetnénk, hogy ezek a szellemi, értelmi és természetiformák. Némelyek a következőképpen állítják: Isten, szellemek, ember, az elemek (tűz, levegő, víz, föld) a nap, az éjszaka és az éjszaka. Ehhez 50 kaput és 32 fáklyát feltételeznek, ami által megvilágosodhatunk. Erről azonban nagyon sokáig lehetne beszélni, mivel igen messze vezet.” (CCII/12, 11. o.)

²⁹ Vö.: Kilcher i. m., 53. o.

A kabbalista betű-szám-kombinációk lehetővé tették, hogy felismerjék a matematikának és a matematikai módszereknek lehetőségét a poétikában, amelyek Harsdörffernél és a korai Kuhlmannnál (valamint Andreas Werckmeister és Johann Sebastian Bach zenéjében!) valóban fontos szerepet játszottak. Harsdörffer az *Erquickstunden*ben következőképpen fogalmaz: „Ennek kutatásában [a kabbalában – B. E.] a hitetlenséget, amely a hasonló, számokon alapuló foglalatosságnál be szokott lopózni, könnyen elkerülhetjük. Johann Hornerus, egy rózsakeresztes, sok titkot fejtett meg a Szentírásban ez alapján, s erről egy egész könyvet is írt, aminek a *Problema summum Mathematicum & Cabalisticum* címet adta. Úgy találta, hogy sok szó tartalma megegyezik a számolás alapján: az ő neve például 19., azaz ugyanannyi, mint a 'Cabala' és a 'Sophia'. Az említett könyvben sok csodálatos cselekedet olvasható, és 1619-ben adták ki Nürnbergben.” (*Erquickstunden*, II/1/XXXIV, 36. o.)

Harsdörffer ezen a helyen ki kell, hogy jelentse: nem a hitetlenek kabbaláját alkalmazza, ám legitimációs kísérlete mindeközben egy rózsakeresztes könyvének alapul. Érdekes, hogy a nem éppen jó hírű rózsakeresztesek ebben a kontextusban pozitív módon jelennek meg. Az ellentmondást tetézi, hogy Hornerus a kabbala egy módszerét saját személyének definiálására, magyarázására használja, és önmagát a bölcsességgel azonosítja.

Máshelyütt Harsdörffer a kabbaláról mint módszerről ír, ami a poétikákban alkalmazható: „A betűk áthelyezése a héber kabbala egy része, és finom gondolatokat ébreszt, kellemet és simaságot ad a versnek, valamint tréfa és tanulságos ötletek származnak belőle.

A költői kitalálás eme fajtája épp ezért öröndetesebb minden másnál, mivel senki szemében, akinek a nevével kapcsolatban alkalmazzák, nem tűnik közönségesnek, s az időre, térre és más körülményekre is minden nehézség nélkül alkalmazható. [...] Egy szó négy betűjét tehát huszonnégyszer helyezhetünk át. [...] combinationes elementorum.” (*Erquickstunden* II.14./IV. Aufgabe, 514. o.) A kabbala eljárásait az invenció egyik lehetséges eszközének tartja. Egymás mellé kerül tehát poétikájában a kabbala, a matematika, azon belül is a kombinatorika.

A *Gesprächspielében* pedig a következőképpen fogalmaz: „V[espasian]. A hébereknek különféle módszereik vannak a betűcserére. Ezek leghasználatosabb módja az, amikor a magánhangzókat megfelelően kicseréljük, míg a mássalhangzókat meghagyjuk, vagy ezeket is áthelyezzük. Így az Angelica névből **n g l c** marad, ami más magánhangzókkal ein Glück [szerencse] lesz.

A[ngelica]. Úgy is mondhatnánk, **Unglück** [szerencsétlenség].” (*Gesprächspiele*, CXLVI/46-47, 329. o.)

Ezek után Rabelais német átültetőjét³⁰ említi, aki az alef és az ájin kivételével minden héber betűt megfeleltet egy némettel.

„ë é è ç æ å ä ã â á à

k j t ch ds v h d g b –

ú ù ø ÷ ö ô ò ñ ð î ï

th sch r q z p – s n m l

J[ulia]. Mi célt szolgál mindez?

V[espasian]. Azt, hogy a betűk felcserélésének különféle módjaiban utánozzuk őket. Ha így, vagy megfordítva egymás alá tesszük őket, és egy betűt egy másikra cserélünk ki. Így:

b c d f g h j k l m

z x w v t s r q p n

vagy:

b c d f g h j k l m

n p q r s t v w x z

Ha Raymund betűit:

R m n d

így cseréljük ki:

t g d n

akkor a szükséges magánhangzókat elhelyezve a következő szót kapjuk:

Tugend [erény].

(*Gesprächspiele*, CXLVI/49-51, 330-331. o.)

Ez³¹ és a *Denkringben* (lásd később) tökéletesített módszer adja ki Harsdörffernél a temura két legfontosabb elemét – meg kell jegyezni, hogy ezek nála nem a szövegértés, hanem elsősorban a szövegellátás módszerei. Ezt nevezhetjük nála a kabbala átfuncionálásának. A gematria módszere is előfordul, mégpedig a „számbetűkről” szóló fejezetben (*Gesprächspiele*, CXLVII).

A kabbala hagyományát a Harsdörffer után következő poétikák is továbbviszik, újra és újra bemutatják, és a módszerek fő fajtáit magyarázzák. Neumark, aki módszeresen, táblákra írta a poétikai fogásokat – azaz ábrákat készített a szabályokból –, a következőket fogalmazta meg a kabbaláról 1667-ben megjelent könyvében: „A héber kabbalájukban – ez a titkok egy tudománya –, ami részben az egyes betűk, részben egész szavak kutatásából áll, [...] nagyon különös dolgokat művelnek, mikor az ábécé minden egyes betűjének valami jelentést tulajdonítanak.”³² A század vége felé, 1688-ban kiadott könyvében Rotth pedig poétikájában pontosan leírja a

³⁰ Johann Fischart

³¹ Lásd még: „Grund der Zahl- und Jahrverse”, in: *Gesprächspiele*, CCIV/18, 23. o.)

³² Neumark, Georg: *Poetische Tafeln oder Gründliche Anweisung zur Teutschen Verskunst* [...]. Drukkt und verlegt Johann Jacob Bauhofer, Jena 1667; reprint, Athäneum Verlag, Hrsg. v. Joachim Dyck, Frankfurt/M, 1971., 69. o.

notarikon, a gematria és a temurah eljárását: „A tizenegyedik szabály tehát így hangzik: Amennyiszer egyik-másik fontos körülményből valamit hasonlóképpen, mint per Cabalam qvandum, előhívunk, vagy bármely szónak egy betűjét veszem és egy másik szót, amely ugyanazzal kezdődik, elérakok; vagy ha a betűket betűkkel részben bizonyos számok miatt ugyanígy beillesztek, részben egy olyan arány szerint, ami köztük fennáll, kicserélek, és ezáltal egy másik szót vagy értelmet nyerek, annyiszor, mondom, amennyiszer ezt megteszem, annyi új kitalálásom és anyagom lesz. A zsidóknál nagyon gyakran alkalmazott módszer, hogy valamit kabbalájuk által kikeressenek.”³³

A notarikon pedig – például az a kérdés, hogy „Egy betű vajon egy egész mondást, vagy egy fogalmat magában foglalhat-e” (*Erquickstunden*, 45. o.) – már a titkosításokhoz vezet, ami a kabbalista szövegmegfejtő módszerekhez eleve közel állnak.

Kriptológia, kriptográfia, szteganográfia, poligráfia és a poétikák

*„Anno 1499, amikor apát volt Sponheimban,
az a kérdés ötlött föl benne, hogy nem találhatna-e fel
valami újat, mégpedig olyasmit,
ami minden ember előtt rejtve maradna.
Többek között eszébe jutott a Steganographia is.”
Trithemiuszról J. Fr. Reimmann*

A poétikák és kriptográfiai kezdeményezések³⁴ mint „művészetek”, vagy „tudományok” az írással foglalkoznak, a szövegelőállítás, annak különböző módozatait taglalják. Szövegelőállítási módszereik strukturális hasonlóságát kutatva sok közös jegy felismerésére juthatunk.

---

³³ Roth, Albrecht Christian: *Vollständige Deutsche Poesie / in drey Theilen* [...]. Leipzig 1688. II, 39. o., idézve Kilcher nyomán

³⁴ A kriptográfiai, poligráfiai és szteganográfiai elsősorban tankönyvek, amelyekből azt lehet elsajátítani, miképp hozhatunk létre titkosított szövegeket, és miként desifrizozhatjuk őket. Német nyelvterületen a XVI. század második felében és a XVII. században fontos könyveket írt Johannes Balthasar Friderici, Athanasius Kircher, Daniel Schwenter (Harsdörffer tanára) és Gustav Selenus. Johannes Trithemius művei egyrészt a sok hivatkozás miatt különlegesek, másrészt pedig azért, mert maguk is kódoltak, és ezért titkosított szöveggént olvasandók. Trithemiuszt idézi Johann Baptist Andreas (*Steganographie*. Nürnberg, 1799), Johannes Balthasar Friderici, Athanasius Kircher, Daniel Schwenter és Gustav Selenus is.

Német nyelvterületen Johannes Trithemius³⁵ volt az a szerző, aki a legfontosabb műveket írta.³⁶ A későbbi kriptográfiai művek mind rá hivatkoznak. A kabbala és a lullista tanok tőle sem állhattak távol, hiszen Reuchlin volt a tanára.³⁷ Legfontosabb könyvei a *Steganographia*³⁸ – amely csak 1606-ban jelenhetett meg –, és a később megírt, de már 1518-ban kiadott *Polygraphia*.³⁹ Arról, hogy mennyire meghatározta a *Polygraphia* a kor mesterséges nyelv-koncepcióit, Strasser átfogó képet nyújt. A kriptográfiai, s különösen a poligráfiai írásoknak az univerzális nyelvekhez való viszonya jelentős, s Kircher *Polygraphia nova*⁴⁰ című könyvében jut kifejezésre. Ezek vezetnek majd el bennünket az enciklopédizmusig és az „automatá-kig”.

Trithemius írásait Daniel Schwenter *Steganologia*...⁴¹ című könyvében dolgozta fel (ezt több fedőnévvel adta ki, pl. Meangojus Atieer Vdiagnoiteile Sicuhav Tunetnitueir – csak minden második betűt kell olvasni: Magister Daniel Schwenter! Schwenter írta az *Erquickstunden* első részét, és ezt a munkáját folytatta tanítványa, Harsdörffer.) Bár Trithemiuszt mint fekete mágiát űző embert említi, (pl. Előszó és 202. o.), gyakran idézi, többek közt az univerzális nyelvek és a poétikák számára fontos szósorokat. Schwenternek ezt a könyvét követte Gustav Selenus

³⁵ Trithemiuszról bővebben: Strasser, Gerhard F.: *Lingua universalis: Kryptologie und Theorie der Universalsprachen im 16. und 17. Jahrhundert*. Harrasowitz, Wiesbaden 1988, 29-63. o.

³⁶ Jacob Friedrich Reimmannál (*Versuch einer Anleitung in die Historiam Literariam derer Teutschen* [...]. Halle im Magdeburgischen, zu finden in der Regnerschen Buchhandlung, 1709) két történetet találhatunk, amelyek azt mesélik el, hogyan jutott el Trithemius a titkosírásokhoz. Az egyik történetet e fejezet mottójában olvashatjuk (Des. 2. Buchs Sectio III. 256. o.), a második pedig talán még érdekesebb. Egy alkalommal éjszaka, egy ismeretlen tanító felkereste Trithemiuszt, aki ekkor éppen a *Steganographián* törte a fejét. Az ismeretlen pedig – mintegy segítségképpen – elmesélte neki „Caspere Schotto Magia Cryptographia p. m. 24.” részét (uo.). (Caspar Schott mintegy száz évvel Trithemius után élt!!! – B. E.)

³⁷ A lehetséges hatásról: Strasser i. m., 58-63. o.

³⁸ Trithemius, Johannes: *Steganographia. Hoc est: Ars per occultam scripturam animi sui voluntatem absentibus aperiendi certa* [...]. Praefixa est huius operi sua clavis, Frankfurt: Berner 1606; idézve Strasser nyomán.

³⁹ Trithemius, Johannes: *Polygraphiae libri sex*. Francofurti 1550

⁴⁰ Kircher, Athanasius: *Polygraphia nova et universalis ex combinatoria arte detecta*. Romae, Ex Typographia Varesij. MDCLXIII

⁴¹ Schwenter, Daniel: *Steganologia & Steganographia nova. Geheime magische / Natürliche Red und Schreibkunst. [...] Auf vielfältiges einer hohen Person begern / publicirt und an tag gegeben Durch Resene Gibronte Runcclus Hanedi der natürlichen Künste sonderbaren Liebhaber*. Nürnberg / inn Verlegung Simon Halbmayers (az évet nem adja meg, Strasser a megjelenés évét 1614 és 1621 közé teszi)

*Cryptomentices et cryptographia libri IX.*⁴² című könyve, amelyet Harsdörffer az *Erquickstundenben* említ is.

Mi a különbség a címben említett fogalmak közt? Kriptográfia alatt – a XVII. században szteganográfiának, néha sztenográfiának is hívták – „írott szövegek sifírozását és megfejtését”, kriptológia alatt pedig „a titkosírás elméletét, tudományát” értjük.⁴³ A poligráfia – ezt Strasser nem definiálja – pedig annak elmélete és gyakorlata, hogy miképp írhatunk egyszerre több nyelven, illetve egy időben hogyan hozhatunk létre több szöveget. Ide tartoznak a szövegek legegyszerűbb elrejtésének módszerei – például amikor egy szöveget kevesek által értett nyelven fogalmazunk meg – ugyanúgy, mint a titkosítás legbonyolultabb módjai. A titkosítás célja is speciális, mivel a szándék szerint csak a címzett értheti. Ez a szándék az irodalomban csak ritkán játszik fontos szerepet, egyik poétikai megfelelője az akrosztichon, aminek azonban nem a teljes elleplezés a célja, sokkal inkább a felismerés megnehezítése és az, hogy ezáltal a strófa szerkezeti határt kap – hiszen a verssorok számát az akrosztichon alapjául szolgáló szó betűinek száma határozza meg.

Schwenter az V. könyv 6 fejezetében (177. o.) megemlíti egy kriptográfiai eljárást, amely megegyezik az akrosztichonnal: ha levélben akarunk küldeni egy titkosított szöveget, úgy kell megfogalmaznunk, hogy a soroknak csak az első betűi, szótagjai hordozzák a jelentést, amelyeket aztán fentről lefelé összeolvasunk. Azt is megtehetjük – ez kissé bonyolultabb –, hogy a sorok utolsó betűi adják ki a sifírozott szöveget. Mindezek a változatok az akrosztichon mellett igen közel állnak a rímhez is.

A jelentés szándékos elrejtésének egy másik módja a 'Wortgrifflein' ("szóművészet"), a 'Worträhtsel' ("szórejtvény") – ahogy ezeket Harsdörffer nevezi –,⁴⁴ ám ezek esetében is megadják a megoldást (például a címben, mit a következő versben):

Haus : Sau

Ist dein Haus ohne Haut (H) so giebt es zu erkennen /Daß
man auch hinter sich kan deinen Nahmen nennen.⁴⁵

---

⁴² Gustav Selenus (=August der Jüngere, Herzog von Braunschweig und Lüneburg, Augustus II dux Brunsvicensis): *Cryptomentices et cryptographiae libri IX*. Lüneburg, Gebrüder Stern 1624

⁴³ V.ö.: Strasser i. m., 17. o.

⁴⁴ „Szóművészet, ebből Scaliger nagy mennyiséget hozott létre, és joggal nevezhetjük szórejtvénynek is.” (*Trichter*, VIII/6, 24. o.)

⁴⁵ Körülbelül: „Ház (Haus): disznó (Sau) Ha a házad fő nélkül (H) van, akkor kiderül / hogy nevedet hátulról is mondhatják.” Ezt a példát hozza Balthasar Kindermann is (*Der deutsche Poët ...* 678. o.)

A *Gesprächspiel*ben gyakran játszanak a szereplők nevével, ezek közül itt csak egy példát említünk. Egy alkalommal olyan, nyelvtanilag és jelentését tekintve helyes mondatot kell összeállítani, amelyben a JULIA név összes betűivel kezdődnek a szavak – tehát a notarikon eljárását kell alkalmazni. A végeredmény: „JA : Verständig Lieben Ist Angenehm.” – és fordítva: „Armut Ist Listig Und Immenart”.⁴⁶ Az első mondat pozitív jelentésű, a második negatív: mindez JULIA, mint a „Társalkodójátékok” egy szereplőjének művön belüli értelmezéséhez is hozzájárul, hiszen a nevét elrejtő személy visszájára fordítva mond csak rosszat a név betűivel, azaz JULIA szerinte a világ pozitív oldalához kapcsolódik. A névrejtésnek ez az egyszerű példája rámutat, a szöveg miként bonyolódhat ezzel az eljárással, sőt, hogy így egyszerre tulajdonképpen *több* szöveget is létrehozhatunk, mialatt a figyelmet a nyelvi megformáltságra irányítjuk.

A palindrómatechnikát is mindkét „tudományágban” alkalmazták. Johann Heinrich Alsted *Encyclopaediajában* 10. könyvében ezt a technikát a technopaegnion műfaja alatt taglalja,⁴⁷ „amit fogalmilag anastrófa-ként kezel; a versus cancrini esetében megkülönböztet olyanokat, amelyek szavan-ként, és olyanokat, amelyek betűnként olvashatók visszafelé, valamint olyanokat is, amelyeknél a metrum visszafelé olvasva megmarad, és amelyeknél megváltozik.”⁴⁸

A *Das ABC...* című műben az anonim szerző egy hosszabb palindromát a következőképpen ír le: „§ 319 Az 1680-as és 81-es üstökös-ről valaki a következő éneket írta, amelyben nem sok jó áll.

In teritum id Sidus radians hand nunciat ortum, / Principis ito retro,
non bon a vaticinor. [etc., a 161-166. oldalakon – B. E...] Ám teljesen jó értelmet és jelentést kapunk, ha a szavakat visszafelé olvassuk: Significat bona, non nobis parit arma Cometes, / Ira ab it hinc superum, non ea stella mala est. [etc.]”⁴⁹ Ugyanez az anonim szerző közli a híres Sator-négyzetet is (amely a Pater noster betűiből áll ösz-

---

⁴⁶ Körülbelül: „Igen: értelmesen szeretni kellemes” – „A szegénység rossz és mérhetetlen” *Trichter*, VIII/6, 26. o.

⁴⁷ A technopaegnionok Alsted által történő kanonizációjáról ír Szentpéteri, aki Scaliger *Poetices libri septem* mellett Alsted példáit is felsorolja (34. o.). A kanonizációt R. P. F. Paschasius folytatja a *Poesis artificiosa* című művével 1674-ben, erre utal J. Fr. Reimmann (*Versuch einer Anleitung...*, Des Buchs Sectio III., 402. o.). Reimmann tartalomleírása alapján ebben a kötetben a következőkről esik szó: „versibus quadratis, Cubicis, Cabbalisticis, Arithmeticeis, Musicis, Serpentinis, Cancrinis, Centaurinis u.d.g.” (410. o.) – D. G. Morhof szintén megemlíti Paschasius *Poesis artificiosa* című munkáját (L. 7. *Polyh.* c. 3. 375. o.).

⁴⁸ V.ö. Ernst i. m., 233. o.

⁴⁹ *Das ABC*, 161-174. o.

sze, s a 'pater' szó lóugrásban bármelyik p betűtől indulva kiolvasható) könyvének második részében, a 100. oldalon:

s a t o r a r e p o t e n
e t o p e r a r o t a s

A következő módszerek már olyanok, amelyek azzal a szándékkal jöttek létre, hogy segítségükkel egyszerre két különböző jelentésű szöveget lehessen írni. Ezek már a későbbi szöveg-előállítási módszerek automatizmusához vezetnek.

Egyszerű a Selenus és Friderici⁵⁰ által egyaránt bemutatott módszer. A keresztény világ egy kitűntetett szövegét, a Miatyánkot 24 részre szegmentálják, és a szegmensekhez sorban az ábécé egy-egy betűjét rendelik. A nyomtatban mindezt 14 alkalommal megismétlik, és ennek segítségével egy 14 betűből álló titkosított, első pillantásra vallásosnak tűnő szöveget hozhatunk létre. Bonyolultabb ennél a nomenklátorok⁵¹ Trithemius által kidolgozott változata⁵², amelyet Athanasius Kircher a *Polygraphia nova* című munkájában fejlesztett tovább. Ebben függőleges ábécék sorjáznak egymás mellett, és az egyes betűk mellett szavak találhatók – Trithemiusnál azok, amelyek ugyanabban az oszlopban találhatók, ugyanabba a szófajba tartoznak (az elsőben csak főnevek, a másodikban csak igék stb). Ez a típus Schwenter nyomán egyszerűen bemutatható, mivel ő egy egyszerű, négy-ábécés változatot említ:

A Pietas	A Sustentat	A Omnia	A EtB
Justitia	B Fovet	B Omnes	B Etiam
C Sanctitas	C Conservat	C Mundum	C Nec nonD
Dilectio	D Nutrit	D Homines	D SemperE
Charitas	E Alit	E Mortales	E Verum

(*Steganologia*, 9. Kap. des V. Buches, 193. o., itt természetesen az ábécé betűinek megfelelően minden oszlopban 24 sor található)

Schwenter azt ajánlja az olvasónak, hogy több táblát találjon ki, amelyeket egymás mellé állíthat, mivel így a titkosított szöveg változatosabb lesz, és a

⁵⁰ Friderici, Johannes Balthasar: *Cryptographia oder Geheime schrift= münd= und würckliche Correnspndentz [...] wie man durch Versetzung der Buchstaben / item durch allerhand characteres, Ziffern / Noten / Punkte / Mathematische und andere Figuren [...]*. Hamburg, 1684

⁵¹ A nomenklátor „mintegy 1400-1850 között egy kód volt, szavak, nevek vagy szótagok olyan listája, amelyet összekötöttek egy sifírozó ábécével, amely által tehát olyan szavakat és neveket is titkosíthattak, melyeknek nincs kódmegfelelőjük.” Strasser i.m., 17. o.

titkosírást is nehezebb lesz megfejteni. Trithemius első ét könyvében 383, valamint 308 listát tett közzé, amelyek mind „főnévből, igéből, határozószóból, igenevekből és kötőszavakból” álltak, tehát nyelvtanilag helyes mondatsemát képeztek le és „oly gondosan választotta ki őket, hogy egy-egy lista elemei legtöbbször elfogadható tartalmi összefüggésben vannak az előtte és mögötte álló listák elemeivel.”⁵³

Schwenter is kitűnőnek találja ezt a módszert, mivel „benne a táblákat úgy rendezték el, hogy minden, amit írnak belőle, mondatokat ad ki, és mind csúfolódó, mind komoly írások készítésénél használható.”⁵⁴

Van tehát egy olyan automatizálható módszer, amely segítségével egyidejűleg két szöveget hozhatunk létre, ráadásul ez a módszer – mint Schwenter ki is jelenti – alkalmazható különböző tartalmi céllal is. Alapjában véve ugyanis az egyes betűk tematikailag nem kötöttek, és ugyanúgy, ahogy a rendes ábécét, ezt is teljesen szabadon lehet használni. Költészeti lehetősége mindennek az, hogy amennyiben úgy állítják össze a listákat – mint láttuk, ezek készítésére vonatkozó felhívással él Schwenter! –, hogy az oszlopok egy metrumsemába illeszkednek, akár titkosított verseket is kaphatnánk. Úgy tűnik azonban, hogy ezt a lehetőséget irodalmi szövegekben annak ellenére kiaknázatlanul hagyták, hogy a költészeti érdeklődés iránya lehetővé tette volna. A hiányzó lépés talán a kriptográfiai módszerek és topikus rendszerek összekapcsolása lett volna.

A Jose Caramuel *Grammatica audax* című művében található Nomenclator chinensis Harsdörffert a nyelv végessége határának problémájának megoldásához vezette el.⁵⁵ Az *Ars Apophthegmaticában* Harsdörffer kiszámolja, egyáltalán hány szótagot lehet kimondani, vagy leírni:

„Minden, amit kimondani vagy leírni lehet, ellentmondást nem tűrve szavakból áll, a szavak szótagokból, a szótagok betűkből, és nem lehet a betűkből több szótagot összeállítani, mint

26.8800.0000-at,

a következőképpen számolva:

6 magánhangzó van

a e i o u y

Ezekből lehet kettőshangzó vagy diftongus, így:

aa	ae	ai	ao	au	ayea	ee	ei	eo
	eu	eyia	ie	ii	io	iu	iyoa	oe

⁵³ Vö.: Strasser i.m., 45. o.

⁵⁴ uo., 187. o.

⁵⁵ Strasser nyomán a *Grammatica audax* „John Wilkins számára is ötlettel szolgált, amikor «Essay» című művének katalogizációs rendszerét készítette” (161. o., 80. láb.). Vö. még Gardt i.m., 313. o.

sa, a permutációs mátrix (mint végeredmény) alkotóelemeinek, azok sorrendjének és hangmagasságának következetes rögzítése századunk kompozíciós módszereit vetíti előre.”⁵⁸

Mivel a koraújkorban a matematika még nem teljesen a mai értelemben vett tudomány, a titkos tudományokkal ebben a korban még sokkal szorosabb a kapcsolat, amire a Harsdörffer által is ismertetett, fent már említett Johannes Hornerus könyvének címe is felhívja a figyelmet: *Problema summum Mathematicum & Cabbalae*. Harsdörffer leszögezi, hogy a számoknak „nincs ereje és hatása”: „Ha azonban a számokat mint értelmünk eszközét fogjuk fel, amely értelem tudománya a rendben, a rend pedig a számban lelhető fel, akkor azt is ki kell jelentenünk, hogy a számokat ugyanúgy nem hatás nélkül használjuk, mint a munkás az eszközét, amikor valamit létrehoz, ami azonban lényegét tekintve nem az eszköztől származik.”⁵⁹ Fogalmazása szerint tehát a világ rendje a számokban áll, és mégsem tulajdonít a számoknak misztikus jelentést. Más helyeken ennek elmentmond, de úgy tűnik, Harsdörffer esetében ez retorikai hozzáállásával is magyarázható. „Tudósként” a mai matematika jó néhány módszerét alkalmazta, ám ugyanakkor hermetikus, misztikus és kabbalista vonásokat is felfedezhetünk nála, amelyek ennek a korszaknak organikus velejárói.

Ez a rendetlenség, mondhatjuk, különös hatással volt a költőkre: „Egy, a későskolasztika (különösképpen a Lullizmus) játéka és a modern matematikai technikák közé besorolható kombinatorikai elemzés segítette a költőt annak megértéséhez, hogy miképp adódhat kevés számú, mozgatható elemből csillagászati mértékű kombináció.”⁶⁰ Amit Umberto Eco a *Nyitott műben* Mallarmé kapcsán fogalmaz meg, a lullizmus XVII. századi képviselőire is jellemző. Lullus kevés eleméből a kör alakú táblákon, amelyeket egymáson el lehetett forgatni a Lullus-féle teológia egész rendszerét le lehetett vezetni, ezért jónéhány követőre talált, és egészen Leibniz *Dissertatio de Arte Combinatoria* című munkájáig (és mint láttuk, tovább is) hatott.

Kombinatorikus módszereknek a költészetben való jelenlétére főleg az invenció terén bukkanhatunk. Mint a dolgozat elején említettük, Harsdörffer a *Trichterben* az invenció négy fajtáját különbözteti meg, s ezek közt első helyen a szavak állnak. A szavak esetében a szavak, vagy alapelemeik, a betűk kombinatorikája játssza a legnagyobb szerepet. Harsdörffer a betűk

---

⁵⁸ Göncz, Zoltán: *A fuga művészete zárócontrapunktusának rekonstrukciója*. Magyar Bach társaság, Budapest 1993 (= Bach tanulmányok 2), 53. o.

⁵⁹ *Erquickstunden*, 3.1. XXV. kérdés

⁶⁰ Eco, Umberto: *Das offene Kunstwerk*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, (6. kiadás) 1993, 44. o.

kombinatorikáját „Letterwechsel”-nek (betűcsere), vagy „Letterkehr”-nek (betűfordítás) nevezi. Egy szó vagy egy mondat betűinek halmazából más szavakat, mondatokat lehet létrehozni úgy, hogy 1. csak a halmaz elemeit cseréljük fel, 2. egy szó/mondat utolsó betűje a következő szó/mondat első betűjével cserélődik fel, tehát a felcserélt elemek egyaránt részhalmazai az első és a második halmaznak, 3. több halmazból továbbiak jönnek létre.

A betűcsere első változatával a következő vers jött létre:

„**C[assandra]**. Können wol mehrerley Wörtlein auß einem
gezwungen werden?**R[eymund]**. Leichtlich / wann selbe auch
wenig Buchstaben haben. Zum Exempel:

Lieb : Beil.

Es ist ein Pfeil / kein Feur / kein Seegen oder Zangen /
Es ist ein hauend Beil / die Lieb und ihr Verlangen.

A[ngelica]. Lieb : Leib.

Die Lieb ohn Gegenlieb pflegt nicht lang zu bestehen /
Gleichwie deß Menschen Leib ohn Speise müßt vergehen.

V[espasian]. Lieb : Bley

Die Lieb verräht sich selbst und weiset daß sie sey /
Geschwind zerschmolzen Ertz / und bald erkaltet Bley.

J[ulia]. Lieb : Übel

Wann man die Lieb versetzt / so kommt das Übel rauß /
Wer nicht beständig liebt / der hält ihm übel Hauß.

D[egenwert]. Lieb/

Leib : Übel i in ü

Beil : Bley i in y

Die *Lieb* in unserem *Leib* heißt *übel* mancherlei /
bald ist sie wie ein *Beil* / bald ganz erstarrtes *Bley*.

[...]

C[assandra].

Es hafftet in der Lieb nicht viel Beständigkeit /Weil sein gar
kurtzer Nam so manchen Wechsel leidet.⁶¹

---

⁶¹ „**Kassandra**. Létre lehet hozni egy szóból többet?

Rajmund. Könnyedén, ha kevés betűből áll. Például:Szerelem : Fejsze (Lieb : Beil)

Az egyes szereplők verspárjaiban minden olyan szó előfordul, amit a 'Lieb' szóból permutálhatunk, mégpedig szentenciák elemeiként. Degenwert saját strófájában az összes tanulságát összefoglalja. A jelentés megváltoztatásának pedig több módja van, Júlia például magát a szó átalakításának módszerét teszi meg a szójáték alapjává.

Kasszandra a szerelemmel kapcsolatos erkölcsi tanulságot vonja le pusztán a szó betűinek felcserélhetőségének tényéből, a forma adta játéklehetőségből, azaz – ebben a társalkodójátékban – a *verba* alapján ismerni meg a *rest*.

A „Letterwechsel” második fajtájára példa az, amikor a *Gesprächspiele* szereplői egyikének (Degenwert) nevével a következőképpen játszanak:

1. Degen wehrt (“a kard védekezik”) 2. gewehrt den (“biztosítja a” – a 'gewähren' igéből)

3. ehrt den Weg (“tisztei az utat”)

4. den gewehrt (“akit biztosít[anak]”)

A „Letterwechsel” harmadik fajtájára híres példa a Fruchtbringende Gesellschaft nevének permutációja: „Deutscher Gegend lieblicher Saft” (Kellemes nedű német tája).

Az anagrammákat kedveli a *Das ABC...* anonim szerzője, aki a második kiadásban már két oldallal többet tesz közzé belőlük (167-172. o.). Magát az anagrammát is permutálja: „Anagrammatismus : Magna summa artis” (anagrammatizmus: a művészet nagy összegzése).

A permutálható versek legtöbbször tárgyalta – és ezért itt most mellőzött – mintapéldája a próteuszvers⁶².

Nyíl, nem tűz, nem áldás és nem kapocs, / Lecsapó fejsze a szerelem és a vágy iránta.

Angelika. Szerelem : Test (Lieb : Leib)

A szerelem viszontszerelem hiányában nem tart sokáig, / Mint az emberi test étel nélkül, elmúlik.

Vespasian. Szerelem : Ólom (Lieb : Bley)

A szerelem elárulja magát és kimutatja, hogy / A gyorsan olvadó érc és máris fagyos ólom.

Júlia. Szerelem : Baj

Ha a szerelmet módosítjuk, a bajt kapjuk / Aki nem szeret rendesen, annak mindig baj van a házában.

Degenwert. Lieb/ Leib : Übel (i az ü-ben), Beil : Bley (i az y-ban)

A szerelmet testünkben néha bajnak nevezhetjük / hol olyan mint egy fejsze, hol egész merev ólom.

[...] **Kasszandra.** A szerelemben nem túl sok állhatatosság szorult / Mivel igen rövid neve így sok változást szenved el.” *Gesprächspiele* CXLVI/44 327-328. o.

⁶² Magyarul egy német koraújkorai szerző, Quirinus Kuhlmann egyik próteuszverséről, a *Himmlische Liebes-küße* 41. darabjáról lásd Benits Péter tanulmányát (Quirinus Kuhlmann – humanizált kombinatorika, in: *ABCD interaktív magazin* 1996/2), valamint

Sok permutációt tesznek lehetővé a strófaformák, a rímfajták és a metrum. Itt csak néhány érdekes példát említek.

Az úgynevezett „Tritt=Verse”, azaz versus rapportati esetében az antilineáris szintaxis szabálya a meghatározó, azaz a lineáris olvasat nem az egyetlen lehetséges olvasat, sőt, ez hosszabb versek esetén értelmezhetetlen szóhalmaz észrevételét teszi csak lehetővé:

(1) Zorn / (2) Liebe (3) Müßiggang. (1)Verderbet / (2) raubt / (3) entfernet

(1) Den Leib (2) die Seele (3) Gott. Wol dehm der anders lernet.⁶³

A „rímelő rímek” ugyanazon strófán belül több rímséma együttes előfordulását teszik lehetővé:

A	Jugend höre was ich sage;	A‘
A	Tugend steht dir einzig zu:	B‘
B	Liebe nicht die süßen Tage /	A‘
B	Uebe dich ohn alle Ruh.	B‘
C	Hier beginne deine Sachen /	C‘
C	Dir den Erensteig zu machen.	C‘ ⁶⁴

„SchlußVerse” (“végversek”, Schelwig), vagy „Poetische Nachtigalle”, „Carmen Philometricum”, vagy Philomenum Euthysylloge” (“költészeti csalogány”⁶⁵) a neve azoknak a verseknek, amelyek kulcsszavai a strófa/vers végén megismétlődnek:

Ein jeder Sinn kan frölich sein.Die Blumen fallen in die
Augen.Den Zucker pflegt der Mund zu saugen.Die Nase ist

Teslár Ákos: Quirinus Kuhlmann versíró gépének rekonstrukciójáról című írását, in: 2000, 88-96. o.

⁶³ „Harag, szerelem, restség. Megrontja, megrabolja, eltávolítja / A testet, a lelket, Istent. Boldog, aki másképp tanulja.” Schelwig, M. Samuel: *Entwurff / Der Lehrmäßigen Anweisung zur Teutschen Ticht=Kunst*. Wittenberg, In Verl. D. Tobiae Mevii sel. Erben / und Elerd Schuhmachers: Druckts Mathaeus Henckel / Univ. Buchdr. Anno 1671, 112. o.

⁶⁴ „Ifjúság, halld, amit mondok / Csak az erény való neked / Ne szeresd az édes napokat / Nyughatatlanul gyakorold magad. / Itt kezd a dolgaidat / Hogy tiszteletre méltó ösvényre léphess.” Schelwig i.m., 113. o.

⁶⁵ Kindermann, Balthasar: *Der deutsche Poët* [...]. In Verlegung Job Wilhelm Fincelii, Wittenberg 1664; Georg Olms Verlag, reprográfiai kiadás, 1973., 679. o Kindermann Harsdörffer *Trichterjéből* idézi a példákat.

den Balsam ein. Ein gutes Gewissen ist höher zu schätzen
Blumen und Zucker und Balsam ergetzen.⁶⁶

Végül – a teljesség megkísértése nélkül – az úgynevezett „Reimwetzler” vagy „Reimschleifferr” („rímköszörű”) essék szó, amelynek lényege szerint tiszta rímet csak nehezen találni:

„Reimwetzler.

Wil sich nicht reimen denn dein Reim?
Begnag den Finger und den Daum /
Zerkratz den Kopf / es kommt der Laun /
Es wechst im sitzen dir der Stain /
Zerkratz die Zähn‘ und sprütze Schleim /
Nichts wil sich finden angenehm:
Du armer Gek / bleib nur daheim /
Du machest keinen guten Reim.”⁶⁷

Mindezen példák azt voltak hivatottak jelezni, hogy a permutációs elv a kis formákban miképp jelentkezik.

Lullus művei, a kabbala, a kriptográfia és a természettudományok – mindenekelőtt a közös nevezőként is szolgáló matematika – új utak bejárását, és új módszerek kidolgozását tették lehetővé a Martin Opitz utáni koráújkori szerzők számára. Poétikai és nyelvészeti szempontból talán a legötletesebb találmányt, a *Német nyelv ötrétegű gondolkodótárcsáját* (Fünffacher Denckring der deutschen Sprache, 6. ábra) Harsdörffernél találjuk. A gondolkodótárca két művében is fellelhető, az *Erquickstunden* (II. Theil/14/V. Aufgabe: „Az egész nyelvet egy lapocskán megmutatni”, 516. o.) és a *Poetischer Trichter* (III./VIII/76.) című könyveiben.⁶⁸

---

⁶⁶ „Minden érzék örvendezhet. / A virágok a szemet gyönyörködtetik. / A cukrot a száj szívja. / Az orr a balzsamot zabálja. / A jó lelkiismeretet többre becsülhetni / Mint virágot és cukrot és balzsamot érezni.” Schelwig i.m., 114. o.

⁶⁷ „Nem akar rímelni a rímed? / Kapard ujjaidat és a hüvelykedet / Vakard a fejed, és megjön a hangulatod / Ülés közben nő a gumód / Kaparászd a fogadat és köpj slájmot / Semmit sem találhatsz kellemesnek. / Te szegény majom, maradj otthon / Nálad nem jön a jó rím.” Schottel: *VersKunst*, 255. o. in: Schottel, Justus Georg: *Ausführliche Arbeit von der Teutschen HauptSprache*. Christoff Friedrich Zilliger, Braunschweig 1663 (Das vierdte Buch, darin begriffen die Teutsche Verskunst oder Reimkunst: und sind die Lehrsätze und Anmerkungen zu besserer Vernehmung zugleich mit Lateinischen Worten erkläret: und gleich der Grammatic oder Sprachkunst in eine richtige Form der Kunst gebracht worden.) Lásd még: *Entwurf der Teutschen Poesis*, Franckfurt a. M. 1656. Még: *Teutsche Sprachkunst* [...] Braunschweig, 1641

⁶⁸ Fontossága ellenére a reprográfiai kiadásban (Georg Olms Verlag) nem találtam.

A gondolkodótárcsa öt egymásra fektetett, egyre kisebb méretű papírgyűrűből áll, amit középen az olvasónak egy sasszeggel kell összekapcsolnia. A legbelső gyűrűn 48 szókezdő szótag, a következőn 60 szókezdő betű, majd 12 középső betű, aztán 120 szóvégi betű, végül 24 szózáró szótag található. Az egyes gyűrűket, tárcsákat külön-külön és együtt is lehet forgatni. Harsdörffer mindkét műben leírja, mire való a gondolkodótárcsa. Az *Erquickstundenben* azt hangsúlyozza, hogy egy teljes német szótárt tarthatunk a kezünkben, és kitér a rímshavak fellelésében betölthető szerepére is. Ez utóbbi lehetőségről többet tudhatunk meg a *Trichterben*. Harsdörffer tárcsájának megalkotásakor a lullista, kabbalista és kriptográfiai (pl. Selenus: *Liber Quintus*. Cab. 4., 177. o.) tárcsákra hagyatkozhatott. Erre a hagyományra egy olyan szerkezetet alapozott, ami a költészet számára alkalmas, és mindehhez a német nyelv alapos elemzésére volt szükség, ugyanis csak lehetséges szóelemekből épül fel a rendszer. Az egyes tárcsák közt csak a sorrend számít, bármelyiket el lehet hagyni, a rajtuk található elemeknek nincs jelentésük, csak jelentésmegkülönböztető funkciójuk. Morfológiai és fonológiai tanulmányok tették lehetővé a gondolkodótárcsa létrehozását (akkor, amikor ezek a nyelvészeti tudományágak még nem is léteztek!), ami egyszerre rímlexikon és szótár, és csak a használaton múlik, milyen eredményre jut.

A néhányak által „gondolkodógépnek” vagy „nyelvgépnek” nevezett rendszert nevezhetjük „variációs gépnek” is. Előnyei különösen akkor mutatkoznak meg, amikor összevetjük egy későbbi, hasonló céllal szerkesztett táblázattal. Schelwig 1671-ben mássalhangzókat és mássalhangzókapcsolatokat helyezett három sorba, amelyekhez meg kellett találni a megfelelő magánhangzókat ahhoz, hogy rímhez jussunk. Harsdörffer rendszerében azonban több szóhoz juthatunk el, és nem kell észben tartanunk a magánhangzókat, hiszen azok is benne vannak a rendszerben.

A gondolkodótárcsát egy utólagosan megkonstruált koraujkori versírógép fontos alkotóelemének tekinthetjük, ugyanúgy, mint Trithemius poligráfiai módszereit. Ezekhez társul még J. J. Winckelmann *Proteusa*⁶⁹, amelynek felépítését Morhof alapján ismertetem: „Németül Stanislaus Mink von Weinsheun, avagy aki e mögött rejtezik, Johannes Justus Winckelmann, írt egy *Proteus*nak nevezett könyvet, amelyben a lulluszi művészetnek megfelelően bemutatja, miképp tud bárki fáradság nélkül sok ezer verset készíteni

⁶⁹ Winckelmann, Johann Justus (=Stanislaus Mink von Weinsheun): *Proteus. Das ist: Eine unglaubliche Lustnützliche Lehrart / in kurzer Zeit ohne Mühe Deutsch- und Lateinische Vers zumachen / Dem Hochlöblichen Frauenzimmer und der anwachsenden Jugend zu nützlicher Ergötzlichkeit* [...] Oldenburg 1657; idézve Gardt és Morhof nyomán.

és papírra vetni. Lullus kilenc fiókját alkalmazza: jóság, állhatatosság, erő, bölcsesség, vágy, erény, igazság, dicsőség. Ezekkel ellentétpárokat állít szembe. Az ábécé szerint minden fiók magába foglal 1. főnevet, 2. melléknevet, 3. igét. Az első fiók mindegyikét álló, az ellentétpárokat pedig megfordított betűkkel jelzi. Ahányszor a betűket egymással felcseréljük, a fiókok is annyiszor kerülnek kapcsolatba egymással, és ennek a tartalma beszédnél és dalnál is használható.” (*Unterricht*, 537. o.)

Gardt – helymeghatározás nélkül – idéz a *Proteusból*⁷⁰, és ebből kiderül, miképp állíthatunk elő szöveget Winckelmann segítségével: „A B fiók szófajok szerinti elrendezésben többek közt a következőket tartalmazza: Szántó, báj, gyógyszer, tartózkodás, kedvezmény, jutalom, áldás, oltalmazás, segítség, tulajdon, mulattatás, készségesség, vidámság [...]

Kellemes, bájos, kedves, kiválasztott, kegyes, nyugtató, jóleső, segítőkész, áldott, kényelmes [...]

Megkegyelmez, csillapít, segít, jutalmaz [...]

Ezeknek a szavaknak ez ellentétpárjai pedig a B' fiókban található. [...]

Az így tagolt nyelvi anyagból egyes elemeket kivehetünk, és egy tematikus tárgyra vonatkoztathatjuk, például a német nyelvre. A nyelvről a B „fiók” lexikai anyagával elmondhatjuk, hogy „kellemes, kedves, hasznos, kecses, bájos” stb.[...]” (Gardt, 220-221. o.) „Ha a diákoknak a metrikai alapelemeket megtanítták, még verseket is írhatnak. Legelőször az egyszerűség kedvéért egy szótagú «alapszavakból»:

«Die Jungfer die ist fromm / keusch / klug / gut / schön / und mild / zart / reich / rein / weiß / frisch / jung / werth / lieb / ein Tugendbild.»⁷²

A hosszabb idézet alapján könnyen belátható, hogy Winckelmann rendszerre nagyfokú automatizmust tesz lehetővé, és az is nyilvánvaló, hogy a trithemiuszi rendszeren belül maradvá szintén ő jutott el.

---

⁷⁰ Gardt, Andreas: *Sprachreflexion in Barock und Frühaufklärung. Entwürfe von Böhme bis Leibniz*. Walther de Gruyter, Berlin-New York, 1994

⁷¹ Acker / Anmuth / Arznei / Aufenthalt / Begünstigung / Belohnung / Benedeyung / Beschirmung / Beystand / Egenthum / Ergötzlichkeit / Freundwilligkeit / Fröligkeit [...]. Angenehm / anmuhtig / annehmlich / auserkiest / begnadigt / begütigt / behäglich / behülflich / benedeyet / bequem / beseligt / einträglich / erfreulich / erfrischt / ergötlich [...] Begnadigen / begütigen / behülflich seyn / belohnen / benedeyen / Benutzen / bequem / beschädigen [sic! –E.B.] / beschirmen / beseligen / bessern / beschützen / besuchen / bewachen / beystehen / dienen / dingen [...] És az ellentétek: Aas / Abentheur / Abgang / Abmattung / Abmergelung / Antastung / Angst / Anliegen / Arbeit [...] Angsthaftig / arbeitsam / arg / bekümmertlich [...] Abkümmern / abmartern / sauer ankommen / antasten / bejammern [...]

⁷² „A szűz jámbor, szemérmes, okos, jó, szép és szelíd, törekeny, gazdag, tiszta, friss, fiatal, értékes, kedves, az erény szimbóluma.” Gardt, 98. lábjegyzet.

Az automatizálás irányába mutat az anonim szerző művének egy része is, amelyben az 'Alter' és a 'Zunge' közt ábécérendben sorakoznak a szavak, s mögöttük mindannyiszor metaforikus vagy metonimikus kapcsolatban álló szavak, szintagmák állnak. Itt tehát egy olyan locusgyűjteményről van szó, amely olvasható lineárisan is, ekkor megszívlelendő tanácsokat, mintegy gnómákat kapunk, de használhatjuk őket irodalmi alkotások létrehozásakor is.

„§. 253. M. Carl Seyffart a *Költészeti örömcseppekben*⁷³ egy különös ábécét közöl a gonosz asszonyokról. [...]

Ehstand ist Academia, Apotheke / Anker der Lüste. Born / festes Band / beste Treu ist doch getreute Treu. Creutz=Schule. Diamant=Kette / doppelte Schnur. Erhalter der Welt / Eisen. Fege=Feuer / Fleischlicher Stand / Secundum Romanenses, Faß zu behalten in Heiligung und Ehren. [...] Grab der Wollüste. Himmel oder Hölle auf Erden [...]. Jammerstand / Irrgarten [...]. Noht=Stall / Nehrstand [...] etc.”⁷⁴

A koraiújkori szövegelőállításban nagy szerepet játszó permutatív és/vagy topikus módszerek és rendszerek kialakulásában az egyes variánsok mögött meghúzódó filozófiai és erkölcsi alapnak azt tekinthetjük, hogy fogódzót kerestek a szavak és dolgok, valamint a történelem az ember számára felfoghatatlan, csaknem végtelen végességének a megragadásához. Egy olyan clavisról, kulcsról beszélhetnénk, amely segítségével nem csupán megfejtetni lehet a titkokat, hanem szövegeket, gondolatokat is, tehát újabb titkokat is elő lehet állítani, ami által persze a megragadandó „dolgok” is megszokszorozódnak. Azonban olyan, egyszeri műalkotásoknak is tekinthetjük ezeket a módszereket, amelyek elláthatóak az időbeliség történeti indexével, amelyeken olvasható a kor tudományos és gondolati alapja. Olyan műalkotások, amelyek mások, mint a „kis formák”, mint például egy szonett, ám amelyek egy „nagy művészetet” képviselnek, a világ, a szöveg univerzum kutatásának művészetét (vö.: 7. és 8. ábra).

Kitekintés

Manapság a számítógépes versek és zeneművek korában hasonló kompozíciós elemeket fedezhetünk fel, mint a fent vázolt koraiújkori poétikákban.

⁷³ Poetische Glücks=Tropffe

⁷⁴ „A házaselet az örömök akadémiája, gyógyszerháza, horgonya. Forrás, erős kötelék, a legjobb hit, a leghűségesebb hűség. Kereszt-iskola. Gyémántlánc, dupla zsinór. A világ megtartója, vas. Tisztító tűz, érzéki állapot, Secundum Romanenses, hordó, melyben szentséget és tisztességet tartanak. [...] A gyönyörök sírja. Földreszállott ég, avagy pokol [...]. Siralmas állapot, útvesztő [...]. Szükséggladás, táplálékfelvételi hely[...].” stb.

Ugyanolyan automatizmusok segítik, de akár azt is mondhatnánk: nehezítik meg a szerző dolgát, mint amilyen Bachnál a permutációs mátrix volt. És talán nem kizárólag Bach, vagy Harsdörffer válaszolhat a jelenkor poétikai kérdéseire, hanem akár Johannes Trithemius is, aki Ave Maria kulcsával a XVI. század elején egy olyan módszert dolgozott ki, amely segítségével egyszerre kettő szöveget is létrehozhatunk, akár két, különbözőképpen értelmezhető műalkotást is – ez mára egyfajta gyakorlattá vált a hyperlinkek esetében az interneten.

Mindeddig igen kevés figyelmet fordított az irodalomtudomány a német poétikák és a kabbala, valamint a titkosírások közti kapcsolatra, holott mindhárom tudományág a szövegek konstituálásának és interpretációjának, azaz magának a nyelvnek a kérdéseivel foglalkozik. Poétikájában Harsdörffer az invenciót illetően sok esetben nyelvi lehetőségekből indul ki. A nyelvet pedig mint a permutáció terét is felfogja, azaz kijelenthető, hogy nála a versírás (és mint láttuk, a szövegek írása általában) az ember azon mentális tevékenységei közé tartozik, amelyben a nyelvet kutatva juthatunk eredményre. Ebből a szemszögből talán jobban érthető, hogy Harsdörffer első, igazán nagy művének címadásakor miért a „Gesprächspiel” szóból indul ki. Ha ugyanis a betűket megfelelően permutáljuk, a „Sprachspiegel”, azaz „nyelvtükör” (nyelvi tükör, a nyelv tükre) szót kapjuk.⁷⁵ A beszélgetések, a „társalkodójátékok” nála tehát arra is szolgálnak, hogy az ember számára a nyelven keresztül mutasson tüköröt, azaz az ember a nyelvből ismerje meg magát és az őt körülvevő dolgokat. Ezáltal egyben a *res* és *verba* közti különbség kérdésére is az önazonosság hiányán keresztül ad egy választ, hiszen a tükörkép sosem azonos az eredetivel, mindig elkülönбöződik tőle, mind anyagában, mind formájában, bár az illúzió mindaddig megmarad, amíg a tükör el nem törik.

---

⁷⁵ Maga Harsdörffer adja meg a kulcsot ehhez az anagrammához az *Erquickstunden* II. kötetének VI. részének XII. feladatában.